

Vajda Mihály

A személyes emlékezet filozófiája

Azt hiszem, csak a legutóbbi időben kezd egészen világossá válni a számomra, hogy miért vagyok kénytelen – ha talán rendhagyó módon is – újból és újból nekivágni a filozófia kalandjának. És mindig annak tudatában tenni ezt, hogy nem „az igazságot” keresem. Hiszen „hogymilyen filozófiát választ az ember, attól függ..., hogy milyen ember: mert a filozófiai rendszer nem valami élettelen gönc, melyet az ember csak úgy félredob vagy újra előszed: élettel tölti meg azt az ember lelke.”¹ Fichte, ezt a mondatát követően, a következőket magyarázza: vagy az én (az énség) vagy a dolog önállóságát tesszük elsővé. De arra vonatkozóan, hogy melyiket is tegyük a kettő közül, „nincs ésszerű alap a döntésre. ... Ezért önkényesen döntünk; minthogy az önkényes elhatározásnak is kell, hogy valamilyen oka legyen, a döntést hajlamaink és érdekeink szabják meg.” „Aki ténylegesen is csak a dolgok terméke, soha nem fogja magát másképpen megpillantani, és igaza lesz mindaddig, amíg csak önmagáról és a magához hasonlókról beszél. A dogmatikus alapelve: hit a dolgokban, önmagukért; tehát közvetve, hit a szétesett és csak az objektumok által összetartott önmagában.” „Aki azonban tudatára jut önállóságának és függetlenségének mindattól, ami rajta kívül van – és ezt csak az biztosíthatja, ha az ember mindentől függetlenül önmaga teszi magát valamivé –, annak nincsen szüksége a dolgokra mint önmaga támaszára, és nem is kellhetnek neki a dolgok, mert megszüntetik és üres látszattá teszik önállóságát. Hite önmagában közvetlen.” S itt jön a már idézett mondat: „Hogymilyen filozófiát választ az ember, attól függ tehát, hogy milyen ember: mert a filozófiai rendszer nem valami élettelen gönc, melyet az ember csak úgy félredob, vagy újra előszed; élettel tölti meg azt az ember lelke.” Nekifoghatnék a fichte-i pozíció elemzésének – tettem már nagyon régen, de akkor még biztosan mást gondoltam a filozófiáról –, most csak annyit jegyeznek meg, hogy Fichte láthatóan hajlamainkkal és érdekeinkkel magyarázza, hogy milyen filozófiai álláspontot vallunk a magunkénak, hogy milyen filozófiát művelünk. Persze nagyon is lehetséges, hogy hajlamaink és ér-

dekeink filozófiánk – tudatos vagy öntudatlan – megválasztásában döntő szerepet játszanak. A kérdés csak az, hogy mi határozza meg az utóbbiakat. Számptalan meghatározó tényező lehetséges, különösen, ha belátjuk, hogy nem csak az a két lehetőség van, hogy vagy a dolgok határoznak meg bennünket, vagy mi magunk. A helyzet ennél sokkal bonyolultabb. Hogy ne nagyon távolodjak el a témától, ami itt végül is majd érdeklődésem meghatározó mozzanata lesz: az auschwitz-i fogolynak, ha hite önmagában mégoly közvetlen volt is, nem állt módjában függetlenné lennie mindattól, ami rajta kívül van, nem állt módjában függetlenné a „dolgoktól”. De nemcsak neki nem. Nekem sem, akinek bal mellére hatágú sárga csillagot varrtak, s akit arra kényszerítettek, hogy negyvened magával lakjon egy kétszobás lakásban. Akit nap mint nap lekolompoltak a ház udvarára, hogy esetleg egyike legyen azoknak, akiket elvisznek a Duna-partra. S mindez kilencéves koromban történt. Nagyon mélyen és „idejekorán” belém vészték: nem vagyok ember.

Fichte már régen meggyőződött ugyanakkor arról, hogy a filozófiában nem „az igazságot” keressük, hanem a magunk igazságát. „Az Igazságot vagy az én igazságomat? Az én igazságomat. És ha az nem az Igazság? Akkor a tévedést, de az enyémet” – írta egy helyen, a *Gályanapló*ban Kertész Imre, s én mélyen egyet tudok érteni vele. Hisz úgysem tudhatjuk, mi az Igazság.

Sok évvel Fichte-tanulmányaim után fogott meg aztán Nietzsche egy fontos mondata, amely a későbbiekben a filozófiát illető mai meggyőződéseim alapjává vált. A mondat így hangzik: „Fokozatosan kiderült számomra, mi is volt eleddig minden nagy filozófia: nem más, mint szerzőjének önvallomása, s egyfajta akaratlan és észrevétlen *mémoires*; ... nem hiszem, hogy a 'megismerés ösztöne' a filozófia atyja, hanem hogy valamely másik ösztön volt az, amelyik, mint mindig és mindenütt, a megismerést (és a félreismerést!), mint valami eszközt használta. ... a filozófuson nincs egyáltalán semmi személytelen; legkivált pedig a morálja nyújt határozott és meg-

határozó tanúbizonyságot arról, ki is ő...² Persze a memoár nem csak azt árulja el szerzőjéről, hogy ki ő. Azt is elárulja, hogy mi az, amit megélt; akár tudja, akár nem: a megélték tették őt azzá, aki. Az ember jellemét és gondolkodását meghatározó életélményei formálják olyanná, amilyen.³ Ugyanazok az élmények az egyiket ilyenné, a másikat olyanná. Hiszen a másik élményei nem lehetnek azonosak az enyémeikkel.

*

A soá⁴ mint „sorscsapás, veszedelem” mindenképpen „sorseseemény” mindazok életében, akik megélték; akár elpusztultak annak során, akár túléltek. Nem megélni, egyszerűen *csak* átélni valószínűleg nem lehetett. De nemcsak azok életének sorseseeménye a soá, akik megélték. Sorseseemény utódaik életében is. Én magam csak az utóbbi években eszméltem rá arra, hogy a soá, a vézskorszak volt az a sorseseemény, amely egész életemet, egész gondolkodásomat meghatározta. Mielőtt hosszan, nagyon hosszan idézném Kertész Imrét, pontosabban egy róla szóló írásomat, hadd vizsgáljam meg, milyen változásokra készítette – részben csak kellett volna, hogy késztessek – korunk kultúráját, azon belül filozófiáját a soá és általában is a 20. század radikális rémtettei.

*

Th. W. Adorno nyilvánvalóan az első sokkélme nyek hatására jutott arra a megállapításra, hogy Auschwitz után barbár dolog verset írni. A megállapítás a szó szoros értelmében semmiképpen sem bizonyult igaznak; Adorno félig-meddig maga is visszavonta. Az Auschwitz-élmény nemcsak jelentős prózát, hanem jelentős lírát is szült, elég, ha Celanra, Nelly Sachsra vagy Pilinszkyre utalunk. Mégsem lehet teljesen kétségbevonni Adorno igazságát: a „humánumnak”, a „haladásnak” – a 19. század lírájára még nagyon is jellemző – felhőtlen megéneklése korunk magára valamit is adó költészetében nem lehetséges többé. Leginkább kínosan nevetségessé vált. A líra radikálisan átalakult. Nyilvánvaló, hogy ez az átalakulás nem írható kizárólagosan Auschwitz számlájára, és mégis mélyen összefügg vele. Mindenképpen összefügg vele annyiban, amennyiben Auschwitzot, a soát, s azzal párhuzamosan a GULAG-ot, a 20. század totalitárizmusai barbárságának legszörnyűbb „fegyvertényeit” nem lehet elszigetelt jelenségeknek, a történelmi progresszió valamifajta megmagyarázhatatlan kisiklásának tekinteni. Nagyon nehezen lenne megkérdőjelezhető Kertész Imrének tulajdonképpen életműve egészét átható megállapítása, miszerint „Auschwitz és ami hozzá tartozik (de most már mi nem tartozik hozzá?) az európai ember legnagyobb traumája a kereszt óta, bár talán évtizedek

vagy évszázadok kellenek, míg majd ráeszmélnek. Ha meg nem, úgyis mindegy. Akkor minek írni? és kinek?”⁵ Az európai embernek a kereszt óta legnagyobb traumájára, amihez ma már minden hozzátartozik, a legadekvátabb reakció, megeshet, valóban a hallgatás lenne, ha az európai emberiség lemondana nemcsak a líráról, hanem a művészetről a maga egészében és *a filozófiáról is*.⁶ „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Ha viszont a szellem embere nem tudott nem áttörni a hallgatás szükségyszerűségén – Wittgenstein nem erkölcsi parancsot, hanem logikai szükségyszerűséget állapított meg –, ha első döbbenetét követően elkezdett beszélni, akkor csakis azok a gesztusai nem értelem nélküliek, melyekben jelen van e trauma nyoma.

Ha szembe akarunk nézni történelmünkkel és önmagunkkal, akkor végig kell gondolnunk a következőket: Tekinthejtük a soát, a 20. század egész barbárságát elszigetelt, a történelmi haladást valami rejtélyes és irracionális módon egy a történelemből kieső pillanatra visszafogó, végső soron a történetfilozófiai gondolkodásban nem értelmezendő és nem is értelmezhető jelenségnek – utalok itt Jürgen Habermásra, aki makacsul ragaszkodik a felvilágosodás projektumának végigviteléhez, és nem hajlandó tudomásul venni, hogy a soát igenis „ezen projektum keretében” hajtották végre –, hanem arra teszünk kísérletet, hogy az európai történelem szerves részének tekintsük, akkor meg kell hogy mutakozzék: a soát éppen a felvilágosodás, *a tiszta racionalitásra törekvés* projektuma következtében kibontakozó „értékválság” tette lehetővé: a zsidóság, a cigányság és egyéb „feleslegesek” kiirtását nem holmi elkeseredett és felbőszült-felbőszített dühös tömegek hajtják végre (pogromok), hanem a racionálisan szervezett hatalom, és sokak szemében racionálisnak tűnő érvek alapján. A folyamat – a társadalmi egésznek a tiszta racionalitás alapján történő homogenizációjára való törekvés –, melynek a soá csupán a betetőzése, jóval korábban indul be. A filozófiának a 19. század második felében bekövetkező radikális fordulata – úgy tűnik – ennek a természetesen nem előzmények nélküli folyamatnak a beindulását érzékeli. Elegendő talán, ha Kierkegaard-t, Nietzsche-t és Freudot említem. Kierkegaard megmutatja a vallás és az erkölcs kiüresedését, tisztán formálissá válását (etikai stádium leírása), Nietzsche meglátja, hogy „Isten halálával”, azáltal, hogy a modern ember „megölte Istent”, a „rabszolgamorálra” épülő nyugati civilizáció a nihilizmus korának a küszöbére jutott, Freud pedig a tudatlannak és az emberi lélekben játszott szerepének „felfedezésével” utat nyit ahhoz a belátáshoz, hogy a tökéletes ésszerűsége törekvés társadalmi méretekben is olyan elfojtásokhoz vezethet, amelyek

Fotó: Kóhányai János

azután megzabolázhatatlan erők kitörését eredményezhetik, vagy éppenséggel kell, hogy eredményezzék.

A 19. század második felének és a 20. század elejének ezek a „megérzései” a hivatalos egyetemi filozófiát gyakorlatilag még érintetlenül hagyták, az első világháború szörnyűségeinek eredményeképpen kerültek az új tendenciák a gondolkodás előterébe, s szorították vissza, pontosabban tették érdektelenné az akadémikus filozófiát, amely nem kényszeríti az embert arra, hogy szembenézzen önmagával.

Alapvető kérdés, hogy vajon vannak-e, és ha vannak, akkor melyek a kontinentális filozófiának azok a közös vonásai, amelyek a holokausztot követő korszakban nem csupán a 19. század általános haladás-hitének a megrendülését mutatják, hanem – függetlenül attól, hogy az egyes filozófusok kísérletet tesznek-e arra, hogy „megértsék” a soát – implicit formában, akár öntudatlanul is, megpróbálják beépíteni gondolkodásukba a soá tapasztalatát. Talán nem elhamarkodott az az állítás, hogy a 20. század utolsó harmadának legnagyobb hatású filozófiai mozgása során, nevezetesen e korszak francia filozófiájában a művészetek, a pszichoanalízis és a vallás irányába történő tájékozódás és Nietzschehez történő visszakanyarodás összefüggésbe hozható a holokauszt tapasztalatával. Gondoljunk Foucault-ra, Levinasra, Deleuzere, Ricoeurre, Derridára. Bizonyára nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azokat a gondolati áramlatokat sem, amelyek valamiképpen a korai Wittgenstein belátását magukévá téve, illetve annak érvényességéhez

ragaszkodva elfordulnak a filozófiának attól az évezredek hagyományától, amely „a megérthetetlen megértésére”, Isten, világ és ember hármasságának soha le nem zárható feltérképezésére vállalkozott, és most már úgy igyekeznek a filozófiát tudományossá tenni, hogy csakis arról beszélnek, amiről vitathatatlanul beszélni lehet. Ez a beállítódás első sorban az ún. kontinentális filozófiától bizonyos vonásaiban mindig is különböző angolszász gondolkörben jelentkezik.

*

S most lássuk Kertész Imrét.

„Én ... mostanában ismét rádöbbszemtem, hogy semmi sem érdekel igazán, csakis az Auschwitz-mítosz. Ha új regényen gondolkodom, megint csak Auschwitzon gondolkodom. Bármin gondolkodom, mindig Auschwitzon gondolkodom. Ha látszólag egészen másról beszélek, akkor is Auschwitzról beszélek. Auschwitz szellemének médiuma vagyok, Auschwitz beszél belőlem. Mindent bárgyúságnak látok ehhez képest. És biztos, egészen biztos, hogy nemcsak személyes okokból. Auschwitz és ami hozzá tartozik (de most már mi nem tartozik hozzá?) az európai ember legnagyobb traumája a kereszt óta, bár talán évtizedek vagy évszázadok kellene, míg majd ráeszmélnek. Ha meg nem, úgyis mindegy. Akkor minek írni? és kinek?”⁷ Ráeszméltek volna? Hadd reménykedjek. Hadd reménykedjek benne, hogy Auschwitz traumája tényleg kultúrát teremt – Kertész nem írt volna soha, ha valamiképpen nem bízott volna ebben –, azaz hogy az ember – ahelyett, hogy szétszóródna „a tények úrjében”, ahol „az ismeretlen, vészesen távolodó darabkákból soha többé nem tudja összerakni idegen életét”, s éppenséggel az ember „ellentétévé válik: géppé, skizofrénná, szörnyeteggé. Áldozat lesz és hóhér”⁸ –, visszanyeri azt a képességét, hogy beletekintsen a létezés szakadékába. Auschwitz mint „esemény”, mely véget vet a „létfeladás korszakának”, vagy, legyen óvatosabb, megteremti a lehetőségét annak, hogy a korszak véget érjen? Kertész Imre – meggyőződésem – így értelmezi Auschwitzot, ha nem is használja Martin Heidegger terminológiáját. „... ma már látjuk: érték a holokauszt, mert felmérhetetlen szenvedések révén felmérhetetlen tudáshoz vezetett; és ezáltal felmérhetetlen erkölcsi tartalék rejlik benne.”⁹ – mondotta a Leipziger Buchpreis zur Europäischen Verständigung átvétele alkalmából 1997-ben. Kertész művészetét, mindenekelőtt a *Sorstalanságot*, csak az képes a vézorkorszak-irodalom legmagasabb csúcsaként, *quasi* Nobel-díjra érdemeseént látni, aki ezt így gondolja. Mert aki ezt nem érti, annak szemében Auschwitznak csupán az a tanulsága, hogy vigyáznunk kell, ébereknek kell lennünk, mert időnként

olyan irracionális erők jelennek meg a történelem színpadán, melyeknek már pusztá léte sem illeszthető bele a szabadság diadalmeneteként, haladás-ként értelmezett történelembe. Ezeknek szemében a soá irodalma akkor tölti be feladatát, ha nem más, mint „a (nem létező) humanitáshoz fellebbező panasz, a (rég meggyalázott és érvénytelenné lett) erkölcs nevében való felháborodás”.¹⁰ Holott, s ez az, amit a *Sorstalanság* sugall: az, ami Auschwitzban történt, az embert a létezés középpontjába állító, a létezők urának tekintő „humanizmus” egyenes folytatása, a parancsolatok és tiltások formájában megfogalmazott erkölcs szükségképpen bekövetkező kiüresedésének következménye. Nem az ördög műve, hanem az európai kultúráé. Így a humanisták szemében a *Sorstalanság* – botrány. A soá persze egy olyan kultúra szülötte, kulminációja, melytől, beleszületvén, elszakadni nem tudunk, s hogy a dolog még bonyolultabb, elviselhetetlenül bonyolult legyen, legtöbbször nem is akarunk. De megőrizhető-e egy kultúrából az, ami nekem nem egyszerűen kedves, hanem létezésem táptalaja, anélkül, ami benne botrány (nekem is, Kertésznek is, meg persze a humanistáknak is, csakhogy ők ezt eleve nem tartják e kultúra részének)? Buta kérdés. A megőrzés, akárcsak az elutasítás túl van kompetenciánk határain.

*

Auschwitz, s mindaz, amit mítosza szimbolizál, a 20. század nagy találmánya, a totalitárius társadalom, az európai embernek csak a kereszthez fogható traumája, mondja Kertész. De nem azért, vagy hogy ne fogalmazzak sokak számára elviselhetetlenül szélsőségesen, nemcsak azért, mert emberek millióit semmisítette meg, mert mérhetetlen szenvedést zúdított olyanokra is, akik valamilyen szerencsés véletlen folytán, a hóhérok szándékai ellenére életben maradtak. Auschwitz a kereszt óta az európai emberiség legnagyobb traumája, mert bűnrészessé tette mindazokat, akik valamilyen módon kapcsolatba kerültek vele. Bűnrészessé vált maga az áldozat is, mert alkalmazkodni próbált, mert természetesnek vette, megpróbálta megérteni a rendszer abszurd logikáját, hogy a lehető leginkább alkalmazkodjék hozzá. Ez volt ugyanis, kétségtelenül, túlélésének egyetlen sansza. Félre ne értsenek, remélem egyre kevesebben értik félre Kertész Imrét, nem arról van szó, hogy nem szabadott volna alkalmazkodnia. Éppen arról van szó, hogy a moralizáló viszonyulás, a *megértés akarása helyett* annak a kérdésnek a feltevése, hogy mit kellett volna tennem, mit kellett volna tennünk, megakadályozza a szembenézést. Mert a moralizáló kérdésre az esetek túlnyomó többségében kétségtelenül az lesz az egyetlen logikus válasz, hogy nem tehettem, nem

tehattunk semmi mást, mint amit tettünk, ha egyszer túl akartam, túl akartuk élni. S mi más célja lehet az embernek egy ilyen világban, mint a pusztá túlélés? Az egyetlen lehetséges alternatíva az öngyilkosság lenne, ami, megeshet, a humanista morál szemszögéből nézve az alkalmazkodásnál sokkal magasabb rendű, esztétikailag is elfogadhatóbb magatartás, de semmiképpen sem kezdi ki a rendszer logikáját: ha egyszer a rendszer célja a rendszerbe bele nem illők megsemmisítése, akkor, ha éppen a bele nem illőkhöz tartozom, öngyilkossággal csak hozzásegítem a rendszert céljának gyorsabb megvalósulásához. Ha meg nem tartozom eleve a megsemmisítendőkhöz, ha éppenséggel abban a pozícióban vagyok, hogy a végrehajtókhöz vagy, szerencsésebb esetben, azokhoz tartozhatom, akiknek látszatra módjukban áll kívül maradni az egészen, akkor azzal, ha *quasi* demonstratív öngyilkosságra készülődöm, netán el is dobom magamtól életemet, csak egyet tudok bizonyítani: ha ezt addig senki nem vette volna is észre, a látszattal ellentétben tehát, mégiscsak a megsemmisítendőkhöz tartozom. Ergo az öngyilkosság sem lehet olyan demonstratív aktus, amely kiszakítaná az embert az egyetemes sorstalanság világából, a világ szövedékének megbontását meg aztán ne is említsük.

Nem túlzás-e vajon így látni a dolgokat? Bizonyára túlzás; azt hiszem. Kertész Imre sem állítja, jómagam biztosan nem állítom, hogy az európai kultúra totalitáriussá váló világában mindez mindig és mindenütt „empirikusan” is így igaz. Auschwitznak éppen abban áll a különös, semmivel sem összehasonlíthatatlan „értéke” – Kertész szóhasználatának frivolságát belátom, de annak, aki „még látta a krematóriumok lángját és beszívta az égő emberi hús szagát”¹¹, annak, aki látta ennek a szörnyű századnak az igazi arcát, aki belenézett e Gorgó-fő szemébe, és élve mehetett tovább,¹² annak megengedett ez a frivolság –, hogy egy pár évre olyan világot teremtett, ahol a fentiek *empirikusan* is igazgá váltak. Aki tehát nem engedni elfedni a maga számára „az igazság tompa moráját az úgynevezett humanista irodalom ócska zsvivájával”,¹³ az megláthatja az összefüggést, és hozzájárulhat egy régi-új kultúra születéséhez, illetve, legyenek csak óvatosabb, megnyithatja magát és másokat egy talán születő régi-új kultúrának. A „csüggesztően fásasztó” szokványos KZ-regények ugyanis, melyek halmazatban hozzák a gyilkosság képeit, nem indítják meg a fantáziát,¹⁴ s míg érthetetlennek, elfogadhatatlannak nyilvánítják Auschwitzot, nem teszik láthatóvá, hogy Auschwitz az emberi létezésben *igenis benne-rejlő* abszurd lehetőségekbe engedett betekintést. „A túlélő a kor emberi állapotának szélsőségesen tragikus hordozója csupán, aki megélte és elszen-

vedte *ennek az állapotnak* a kulminációját.”¹⁵ Nem is lehet vitás, hogy „a leglealacsonyítóbb tapasztalat, amelyre eddigi történelme során az ember szert tett”, az az, hogy „jól működő alkatrészévé vált a saját megsemmisítésére létrehozott gépezetnek”,¹⁶ de ez csupán betetőzi a sorstalanságnak az európai kultúrára jellemző állapotát, melyben, mialatt a humanisták által megénekelt EMBER a létezők urává válik, az egyed csak a nagy gépezet alkatrésze, s fokozatosan elveszíti azt a képességét, hogy beletekintsen az emberi lét szakadékába. Akinek „Auschwitz ... később csupán azon erények túlhajtásának tünt”, melyekre már kora gyermekora óta neveltek,¹⁷ akinek „isten ... Auschwitz képben nyilatkozott meg”,¹⁸ csakis az láthatja tisztán, csakis az lehet képes mások számára világosan érzékelhetővé tenni ezt az összefüggést, lemondva a borzalmak ábrázolásáról, s egyidejűleg megteremtve azt a lecsupaszított nyelvet, melyen ábrázolni lehetett, hogy a legförtelmesebb rablét sem más, mint alkalmazkodás, természetesnek tekintése a leglehetősebbnek; tehát annak a magatartásnak az egyenes meghoszszabbítása, melyet a modern társadalom megkövetel az embertől ahhoz, hogy „sikeres”, azaz túlélő legyen. Érzékelhetővé tenni azok számára persze, akiknek van fülük a hallásra.

Kertész Imre azt írta meg, amit megélt, amit persze – akár sokkal szerencsésebb körülmények között – mások is megélhettek volna. De nem *kényeztettek* megélni, s nemcsak a szerencsésebb körülmények folytán nem, hanem mert képesek voltak továbbélni úgy is, hogy természetesen használták a nyelvet és a kész fogalmakat, s így Auschwitzból is, ha ott voltak, csak a testi szenvedés emléke maradt meg nekik.¹⁹ Ezzel szemben Kertész, ha élni akart, meg kellett, hogy írja, mert nem volt képes elfelejteni, amit megélt.²⁰ „Auschwitz itt volt bennem, a gyomromban, mint egy megemésztetlen gombóc: fűszerei a legváratlanabb pillanatokban bőfögtek fel. Elegendő volt megpillantanom egy vigasztalan tájat, egy kopár iparvidéket, egy napverte utat, egy kezdődő építkezés betoncövekeit, beszívnom a szurok és a deszkaváz nyers szagát, hogy újabb és újabb részletek, adalékok, hangulatok buzogjanak föl bennem, mintegy a jelenvalóság erejével.”²¹ Nem volt képes elfelejteni, amit megélt, holott elfelejteni könnyű, mert „a működési sebesség kívánalma szerint” a felejtés is része a sorstalanság állapotának: „Különben is – tettem hozzá –, nem vettem észre, hogy borzalmak voltak –, s akkor, láttam, igen meglepődtek. Hogy értsék azt – akarták tudni –, hogy 'nem vettem észre'? Akkor meg viszont én kérdeztem tőlük: és ők meg vajon mit csináltak azokban a bizonyos 'nehéz időkben'? – Hát ... élünk – töprengt el az egyik. – Megpróbáltunk túl-

élni – tette hozzá a másik. Azaz tehát: ők is mindig léptek egyet – jegyeztem meg én. Mit jelentsen az, hogy 'léptek'? – értetlenkedtek ők, s akkor nekik is elbeszéltem, hogyan s mint is ment ez például Auschwitzban.”

*

Kertész személyes emlékezetére alapozottan írta meg a *Sorstalanságot*, egy művet, amely néhány másik túlélő művei mellett, gondoljunk Primo Levi-re, Jean Améryre, Tadeusz Borowskira, képes volt nem egyszerűen leírni Auschwitzot a borzalmak tárházaként, hanem betekintést nyújtani abba, amit Auschwitz jelent. Ki merem bátran jelenteni, a *Sorstalanság* Kertész személyes emlékezetére alapozott filozófiájának a sűrítője – németül *dichten*, költöni, azt is jelenti, hogy sűríteni –, melyet aztán a *Sorstalanság* megírását követő években esszéiben diszkurzív formában is megírt. Kertész, Auschwitz tanúja, tanúja egyben korunk alaptapasztalatának. Még egyszer idézem: „A túlélő a kor emberi állapotának szélsőségesen tragikus hordozója csupán, aki megélt és elszenvetted *ennek az állapotnak* a kulminációját.”²² Hiszen „a leglealacsonyítóbb tapasztalat, amelyre eddigi történelme során az ember szert tett”, az az, hogy „jól működő alkatrészévé vált a saját megsemmisítésére létrehozott gépezetnek.” Giorgio Agamben már említett könyvében Primo Levi-t idézi, aki azt állítja: Auschwitz igazi tanúi csak azok lehetnek, akik nem éltek túl a borzalmakat. S ebben a túlélők végül is egyetértenek. „Minden tanúságtételnek van egy további hiányossága: A tanúk per definitionem túlélők, s így bizonyos mértékig privilegizáltak [...] A szokvány fogoly sorsát senki nem mesélte el, mert neki nem volt lehetősége a testi túlélésre. A szokvány fogolyról én is írtam, amikor a 'muzulmánokról' tudósítottam; a 'muzulmánok' maguk azonban nem nyilatkoztak meg.”²³ Agamben itt Eli Wieselt is idézi: „Azoknak, akik ezzel a tapasztalattal nem rendelkeztek, sejtelmük sincs semmiről; azok viszont, akik mindezt végigcsinálták, semmit sem fognak elmondani, semmit vagy majd' semmit, vagy semmit, ami teljes volna. A múlt a halottak birodalma.”²⁴ Agamben egy másik Levi-idézete: „A végigvitt megsemmisítésről, a befejezett műről soha senki nem tudósított.”²⁵

Úgy vélem, mindez nem túlzás. Az ember végigvitt megsemmisítésének folyamatáról senkinek sem állt módjában tanúbizonyságot tenni. Ha a nácik terve, hogy megsemmisítenek mindenkit, aki felesleges, és e megsemmisítés minden bizonyítékát is, nem is sikerült,²⁶ az egyik vagy a másik egyed lépésről lépésre végbevitt megsemmisítéséről valóban nem lehetséges a tanúságtétel. De vajon a korszak személyes emlékezetén alapuló filozófiájának vége-

zetül is pusztán a megsemmisítettek, vagy a megsemmisítő táborokat túlélők személyes emlékezetén kell-e alapulnia? Vajon egy korszaknak – nem a személyiség fokozatos megsemmisülésének! – csak az lehet hiteles tanúja, aki megjárta a pokol legmélyebb bugyrát? *Biztos-e, hogy a pokol tornácáról*, de hiszen ott éltünk, s máig is ott élünk, s ezt tudnunk is kell, ha szembenézünk azzal, hogy minden lehetséges, *nem tekinthetünk bele a szakadékba?*

*

A személyes emlékezet filozófiáját mint toposzt kétféleképpen is értelmezhetem. Vagy a személyes emlékezet filozófiai tematizálását értem rajta. Vagy pedig az olyan fajta filozófiát, amelynek alapja, kiindulópontja a személyes emlékezet. Az első értelmezésben nem tudnék sokat mondani a dologról, már csak azért sem, mert – amint mondtam – én a filozófiát már egy jó ideje úgy fogom fel – s nemcsak speciális esetekben, hanem általában is –, mint aminek alapja a személyes emlékezet, általában burkolt, egyre gyakrabban azonban nyílt formában is. Ha pedig a filozófia nem más, mint szerzőjének *mémoire*-ja, akkor magának a filozófiának az értelmezése egyben a személyes emlékezet filozófiai tematizálását is jelenti. Ahány személyiség, annyi filozófia, s ez, ha jól meggondoljuk, olyanokra is áll, akiknek eszük ágában sincsen filozófiával foglalkozni, talán azt sem tudják, mi az (egészen vulgáris értelemben nem tudják, mert ha a kérdés mélyére hatolok, magam sem vagyok biztos benne, hogy tudom). Minden ember filozofál, még ha a többség, minthogy magát sem választja meg, nem választja meg azt sem, miként viszonyul a világhoz, s mindahhoz, ami hozzátartozik (ő maga is hozzátartozik persze). Az a tény azután, hogy ezen a módon egy konform személyiség, konform magatartás és konform világ-viszonyulás jön létre, szerintem nem mond ellent annak, hogy az ilyen személyiség konform filozófiája is személyes emlékeken alapszik. Legfőképpen annak emlékezetén, hogy már kisgyerekek kora óta azt tapasztalta, ha a saját feje után megy, s nem másokhoz igazodik (nem feltétlenül azok parancsaihoz vagy kívánságaihoz, csupán a mintát követi), akkor abból baj lesz, konfliktusba kerül a világgal. S ha ez a magatartás- és szemléletmód beidegződött valakinél, az minden ezzel ellenkező tapasztalatát eltolja magától, kitörli az emlékezetéből.

Ha szembeállítom a filozófiát minden egyéb világviszonyulás formával (talán leszámítva a művészeteket, ezt teszem, de ezt itt most nem elemezem), akkor ennek a világ-viszonyulás formának a legfőbb jellemzője, hogy mindig újból és újból reflektál a személyes emlékekre – valamilyen értelemben egy

elvontabb szinten. Ezért nem mozog semmilyen irányban a filozófiai gondolkodás – erre utal talán Whiteheadnek az a híressé vált állítása, hogy a filozófia története nem más, mint Platón folyamatos lábjegyzetelése, azaz annak végiggondolása, hogy számomra mit jelent valami, ami Platón számára ezt és ezt jelentette –, s ezért is marad a filozófia mindig szükségképpen szubjektív. Ezért maradt mindig sikertelen számtalan korszak számtalan és nem is jelentéktelen gondolkodójának az az igyekezete, hogy tudományossá tegye a filozófiát. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne tanulhatnánk mások filozófiai gondolataiból. De ha nem pusztán reprodukálni akarom az illető gondolatait – kiét? Már ez is lehet személyes döntés eredménye –, akkor a magam képére szabom őket.

Nos, némi viszolygással szoktam tudomásul venni, ha filozófusnak neveznek. Tulajdonképpen – a fent mondtak fényében – nem is tudom, miért. Talán éppen azért, mert észre kellett vegyem, hogy még kezdő koromban sem igen tettem mást, mint hogy reflektáltam mindarra, ami körülvettem, még hozzá saját személyes élményeim, azaz saját életem fényében. Amikor azonban megértettem, hogy a filozófia nem más, mint szerzőjének *mémoire*-ja, s ennek eredményeként nem átallok ma már személyesen fogalmazni is, elfogadtam a filozófus titulust. S elkezdtem azon gondolkodni, hogy mi az az alapélmény, amelynek fényében későbbi élményeim feldolgoztam, s napról napra újra és újra átdolgozom, s arra az eredményre jutottam, hogy bizony a vézskorszakról van szó. Talán nem is véletlen, hogy mind a mai napig az az érzésem – jöllehet nem egészen igaz –, hogy 1944. március 19-ig nem emlékszem semmire sem. Attól a naptól kezdve viszont – jöllehet a memóriám soha nem volt valami fényes – kontinuousak az emlékeim. Nekünk, magyar zsidóknak azon a napon kezdődött a holokauszt, s mindössze tíz hónapig tartott. 1945. január 18. volt, amikor az orosz katona ránk nyitotta a „védett” gettó légópincéjének ajtaját, s kizavart bennünket a pincéből.

Persze hosszú évek teltek el, míg a szinte pillanatok alatt elfojtott emlékek ismét a felszínre kerültek, de gondolkodásmódomat, világ-viszonyulásaimat valószínűleg az elfojtás idején is ezek az emlékek határozták meg. Azt a sokszor neveléses törekvésemet, hogy „mindent megértsek”, valószínűleg szintén a '44–45-ös emlékek határozzák meg. Mert jöllehet a felnőttek sem értettek semmit, többnyire úgy értek tovább, mintha mi sem történt volna. Egy gyerek valószínűleg képtelen erre.

Így vált a holokauszt személyes emlékezetem filozófiájának meghatározójává. Ha tényleg a holokauszt vált azzá.

*

És most lássuk az emlékeimet.

Mielőtt azonban megpróbálnám felidézni annak a tíz hónapnak a személyes emlékeit, melyet az „én holokausztomnak” merek nevezni, el kell, hogy mondjak valamit gyerekkorom megelőző éveit illetően is. Mint mondtam, hosszú ideig azt hittem, hogy 1944. március 19-ét megelőzően nem emlékszem semmire. Mintha az életnek az a szakasza, amikor a felnövekvő gyerek még öntudat nélkül él, nálam a szokásosnál hosszabbra nyúlt volna. Ez önmagában talán még nem is rendkívüli, az egyik már nagyon korai életszakaszból őriz emlékeket, a másíknak csak későbbből vannak emlékei, az egyiknek folyamatok az emlékei, a másíknak hosszú időszakok kiestek az emlékezetéből. S ha hozzáteszem ehhez, hogy a szüleim nem voltak éppen beszédek, történeteket meg alig-alig meséltek; nemhogy nem emlékeztettek engem arra, ami velem ekkor vagy akkor történt, amit ekkor vagy akkor elkövettem, s nem emlékeztettek közös emlékeinkre sem, de még saját gyerekkorukról vagy általában a születésem előtti korszakról sem meséltek semmit, akkor ez még nagyjából egyértelmű magyarázattal is szolgálhat a dologra. A gyerekkori emlékek az emberek többségénél mintegy a verbális ismétlés segítségével rögzülnek. Két feleségem kisgyerekkoráról nagyon sokat tudok, mindkét anyósom folyton folyvást mesélte ugyanis a történeteiket, ismételve mindig újból és újból az egyiket vagy a másikat. Így lett tulajdonképpen világossá a számomra, hogy amit adott esetben feleségem mesél a saját gyerekkoráról, az ő története anyja ismételt elbeszéléseinek eredményekképpen vésődtek be az emlékezetébe, s itt a személyes emlékezet az anyai interpretáció jegyeit is magán viseli. Hogy nálunk soha senki nem mesélt, azt viszont húgom is megerősítette, aki szüleinkről még talán annyit sem tudott, mint én magam. Remek magyarázat, csakhogy bizonyos fenntartásokkal kell kezelnem. Húgom több mint hét évvel fiatalabb volt nálam, a háborús időszakból nem egészen három évet élt meg, az ő tanúbizonysága azt illetően, hogy nálunk *sohasem* mesélt senki sem, csak a háborút követő évekre áll; annak fényében pedig, amit már említettem, s rövidesen részletezni is fogok, a magam tanúbizonyságát is gyanúperrel kell kezelnem. Én csupán arra vélek emlékezni, amit Magyarország német megszállása után magam megéltem, a legélesebb emlékeim arról a tíz hónapról szólnak, melyeket *tudatosan, mint üldözött* éltem meg. A megszállást megelőző időről csak sporadikus emlékeim vannak, amelyekből semmiféle történetet, illetve csak fiktív történeteket lehet összerakni.

S itt meg kell említenem még egy fontos dolgot. Eddig csak családi történetekről beszéltem, mint a gyerek emlékezetét megerősítő tényezőkről. Ilyen tényezők azonban a családi fényképek is. Az én családomban is készültek fotók, korai éveimben nem is kevés, nagyanyámra biztos azért emlékszem, mert számos fényképen szerepel, ahogy szerepel rajta sokszor az 1944 előtti Kossuth Lajos tér is, én a babakocsiban, vagy a sétatéri padon mászkálva. Most nem sorolom fel, mi minden szerepel a fotókon. Egy bizonyos: semmi nem utal arra, hogy a családban rossz hangulat uralkodnék. Anyám nagyon gondosan és szeretettel készítette el az én fotóalbumomat. Azután egyszer csak nincs tovább. Az utolsó képek 1940 tavaszáról valók. Mi történt azután, hogy 1940 tavaszán Püskösdűfűdön voltunk? Valaminek történnie kellett. Anyám nem az a típus volt, aki csak úgy abba hagyott valamit, amit olyan kedvvel és szeretettel csinált. Húgom még nem volt útban, neki aztán – amennyire tudom – nem is csinált fotóalbumot. Mi történt? Több magyarázatom is van, de a legplauzibilisebbnek mégis az tűnik közülük, hogy az 1939. évi IV. tc., azaz a második zsidótörvény immáron lehetetlenné tette a számára, hogy fenntartsa a családi jó hangulatot.

Az 1939:IV tc. „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról” (második zsidótörvény) május 5-én jelent meg. A törvényt még az Imrédy-kormány terjesztette az országgyűlés elé, de már Teleki Pál miniszterelnöksége idején fogadták el a javaslatot. A jogszabály nagyrészt faji szempontból határozta meg, hogy ki számít zsidónak, bár a vallási hovatartozás is fontos viszonyítási alap maradt. Zsidónak minősült, aki önmaga, legalább egy szülője vagy legalább két nagyszülője az izraelita felekezet tagja volt a törvény hatálybalépésekor vagy az előtt.

Anyám biztosan észrevette, hogy most már nem babra megy a játék. Minthogy a család nem volt vallásos, szüleim nem keresztelkedtek meg. Minek? Ahogy eddig nem voltunk jó zsidók, nem lennénk jó keresztények sem; végül is mindegy melyik felekezethez tartozik az ember. S ha *ezek* netán arra kényszerítenének, hogy kikeresztelkedjünk – így mondták a zsidók, *kikeresztelkedni* –, akkor meg tesszük. Hogy az sem lett volna ilyen egyszerű, az már más kérdés. Már az első zsidótörvény is sejteni engedte, hogy nem vallási, hanem faji kérdéssről van szó. A második zsidótörvény elfogadásakor meg aztán senki sem hitethette el már magával, hogy a megkülönböztetés nem faji alapon történik. Nem tudom, mi történt a családban a „színfalak mögött”. Apám mindig jó állampolgár akart lenni, ha anyám

netán felvetette is a kivándorlás gondolatát, apám biztos ellenezte azt. Én meg – mondtam – nem emlékszem semmire. Ha egyáltalán lenne mire emlékezni. Nem nagyon hiszem, hogy egyáltalán megmondták volna nekem: baj van. Amúgy sem értettem volna, hogy miről beszélnek. „A zsidókat veszély fenyegeti.” „Ühüm. De kik azok a zsidók?” „Hát például mi.” „És ez mit jelent?” (Már jóval a háború után, kortárs barátaink kislány egyszer csak kijött a másik szobából, ahol a gyerekek játszottak, s hallotta, hogy a zsidókat emlegetjük, ki tudja már milyen összefüggésben. S akkor ezt mondta: „Mondjátok meg már végre, hogy mi az, hogy zsidó? Foglalkozás, vagy szórakozás?”)

Lehet, hogy nagyjából ez időtől fogva ült meg bennünket a csend. Még az is lehet, hogy mindaddig anyám meg apám sokat meséltek. De ha igaz az, hogy az eljövendő holokauszt árnyékaként ettől fogva rátelepedett a családomra a csend, akkor az elkövetkezendő négy-öt év síri csendje elegendő magyarázat arra, hogy egy kislány elfelejtse az ez idő alatt történeteket. Nem állítom, hogy tényleg ez az oka személyes „létfelédésemnek”. De az a tény, hogy aztán 1944. március 19. óta kontinuosak az emlékeim, nagyon is erre enged következtetni. Attól fogva nem volt már szükség arra, hogy személyes emlékeimet mások által mesélt történetek segítsenek rögzíteni. A történetek minden segítség nélkül is mélyen vésődtek be emlékezetembe. Az emlékezetem ettől fogva valóban személyes volt.

*

Szóval március 19-e. 1944-ben. Bejöttek a németek. Kormányzatunk ez évben, 2014-et írunk, emléket állít a nevezetes napnak. Ez utóbbi tényre nem találok más magyarázatot, minthogy a németekre szeretnék fogni mindazt, ami e naptól fogva egészen 1945. április 4-éig történt. Mintha a történetek nem lennének összhangban a szuverén magyar kormányok által kezdeményezett és a magyar országgyűlés által elfogadott zsidótörvényekkel. Holott nagyon is szerves folytatásai ezeknek. Most azonban nem erről van szó, hanem személyes emlékezetemről. Melyben németek nem, magyar nyilasok annál inkább szerepelnek.

Hogy én tudtam-e bármit is a zsidótörvényekről, azt nem tudom. Azt viszont, hogy zsidó vagyok, tudtam már ekkorra, ha nem is tudtam pontosan, hogy ez mit jelent. Máig sem tudom persze. Tudtam, hogy zsidó vagyok, mert az iskolában – az Ágostai Hitvallású Evangélikus Elemi Népiskolába jártam – zsidó hittanra kellett járnom. Hogy ott a héber betűkön kívül bármit mást is tanultunk-e, arra sem

emlékszem. Tudjuk, nem voltak még kontinuos emlékeim. Tudásom másik élményszerű forrása dombóvári nyaralásaimról származik: nagybátyám egyszer elvitt a zsinagógába. S annyi eszem bizonyára volt már, hogy tudjam: ha Jolán néniék zsidók, akkor nekünk is annak kell lennünk. Az is lehet persze, hogy eszemet már nem is kellett használnom: dombóvári nyaralásaim idején már iskolás voltam, az iskolában meg – mondtam – zsidó hittanra jártam. Az egyetlen olyan eleme zsidóságotom illető tudásomnak, ahol megkülönböztettségem ténye felrémlett – érdekes, erre emlékszem –, hogy a Toldi Cserkészcsapatot, melyben farkaskölyök voltam, nem szabadott cserkészcsapatnak nevezni. A Magyar Eszperantó Szövetség ifjúsági tagozata volt. Hogy zsidók nem lehetnek cserkészek, azt tudtam tehát, hogy miért, azt valószínűleg nem (de hát ki tud erre a miéltre bármiféle racionális választ?). Nem hiszem, hogy ezen túl sokat elmélkedtem volna. Furcsa, furcsa... De hát az egyik zsidó, a másik keresztény, az egyik eszperantó, a másik cserkész. No és?

A nevezetes reggelen viszont volt már egy olyan élményem, amely valóban elindította bennem megkülönböztettségem, megalázottságom, kitaláltóságom és emberi méltóságomtól való megfosztásom tudatának kialakulását. A felsorolt szavakat nem ismerhettem, s igazából nem is hiszem, hogy ezeknek a tudata volt kialakulóban. Nem. Hanem kezdett lerakódni valami a pszükhé mélyrétegeiben. De most még az emlékeimnél tartok.

A nevezetes reggelen ugyanis kirándulni mentünk volna az eszperantókkal. A Vértanúk terén találkoztunk, ahol is aztán vezetőink közölték velünk, hogy a kirándulás lefűjva, bejöttek a németek. Hogy bármi további magyarázattal szolgáltak volna, arra nem emlékszem, de nem is hiszem. Talán nem is arról volt szó, hogy a legjobb, ha most már mi zsidók otthon maradunk. Inkább csak arról, hogy nehogy valamiféle harci cselekmények környékére kerüljünk. Azt még nem tudhatták, bár talán sejthették volna, hogy harci cselekményekre nem fog sor kerülni.

Hazabandukoltam hát – a Nádor utcában lakunk, öt percre a Vértanúk terétől –, s amint beléptem a lakásba, azt hallom, hogy anyám és Jolán nagynéném, a dombóvári, apám húga, aki akkor éppen látogatóban volt Pesten, hangosan ordítanak egymással. Talán még örültem is a dolognak: végre valami megtörte a csendet. Hallom aztán, hogy miről is van szó. Otthon is tudták már, hogy bejöttek a németek, Jolán néni utazott haza; eredetileg talán még nem akart Pestről elutazni, de a hír hallatára összecsomagolt, és indulni készült. Arra gondolt, hogy engem és húgomat elvinne magával;

amikor beléptem, éppen azt ordította anyámnak, hogy „Ne légy önző! Vidéken mégiscsak biztonságosabb.” Anyám: „Te meg azt honnan tudod? Nekem fogalmam sincs, hol biztonságosabb, de a családot nem engedem szétszakítani.” Hosszan ordítottak. Végül Jolán néni dülva-fúlva távozott – örökre. Ha jól sejtem, nem kaptunk már hírt róluk, de azt valahogy tudni lehetett, hogy őket is – mint a vidéki zsidókat mind – gettóba zárták, majd deportálták. Nem emlékszem, hogy velem a felszabadulásig beszéltek volna róluk. Nem tudom, mikor kezdtük sejteni, hogy elpusztították őket. Azt sem tudom, egyáltalában mikor jöttek az első hírek arról, hogy léteznek a megsemmisítő táborok. Lehet, hogy nem előbb, mint 1945 tavaszán, amikor a dombóvári család egyetlen életben maradt tagja, a nagylány, visszaérkezett. Azt bizonyára tőle tudtuk meg, hogy a család többi tagját a megérkezés után azonnal a gázba küldték. De Kató hazaérkezéséről nincsen személyes élményem.

Belefeledkeztem a családi krónikába, holott nem az a célom, hogy minden részletről beszámoljak; különösen nem azokról, ahol csak következtek erre vagy arra. Csak azt akarom előbányászni az emlékezetemből, amit a tíz hónap során magam megéltem, hogy érezhetővé tegyem a magam számára is: mi az, ami kitörölhetetlen nyomokat hagyott bennem. Amit már soha nem voltam képes elfelejteni, még ha a soáról csak akkor esett szó a családban és környezetemben általában is, ha valaminek képtelenség lett volna, igen, egyszerűen képtelenség, csak úgy egyszerűen „mellélni”. Lehet, hogy elborzasztó, lehet, hogy egyszerűen abszurd, ha azt állítom, hogy az ember a túlélő budapesti zsidóságban is túlélte az embert. Azért érzem elborzasztónak, abszurdnak, mert Agamben „tézise” – „az ember az, aki (ami?) túl tudja élni az embert”²⁷ – Auschwitz tanulságát foglalja össze. S a budapesti zsidók közül, akik csak akkor törték meg a hallgatást, ha szinte a hullahegyekbe verték az orrukat, alig voltak olyanok, akik Auschwitzban éltek túl „Auschwitzot”. Persze az utóbbiak is hallgattak. Ha jól sejtem négy olyan emberrel volt viszonylag gyakori kapcsolat, aki *de facto* onnan jött haza. Azt hiszem négyüktől együttvéve egyetlen egy Auschwitzról, a táborról szóló mondatot hallottam. De én sem kérdeztem semmit. S nemcsak – vagy határozottan nem – a szenvedéseik iránti tiszteletből. Hanem mert... azt hiszem, én is csak felejteni akartam. Nem, nem jó a szó, nem felejteni, elfojtani. Vagy mégis felejteni? Hogy is mondta Kertész? „... a felejtés is része a sorstalanság állapotának.” Szóval elfelejteni, elfojtani az „élményeket”, az emlékeket, túllépni rajtuk. Hogy élni tudjak. Mint a két öreg, akivel Kertész hőse elsőként találkozott Pes-

ten hazatérte után. Hiszen mindazon, ami ez alatt a tíz hónap alatt velem történt, túl lehet lépni, meg lehet róla feledkezni. Vagy mégsem? Vajon nem éppen az a sorstalanság állapota, ha elfelejtjük az elfelejthetlent, vagy legalábbis el akarjuk felejteni? Van-e sorsunk anélkül, hogy legfontosabb emlékeinkre nap mint nap emlékeznénk? Hiszen Auschwitzban nem voltam – így igaz –, de mégsem tekinthető méltósággal viselhető emberi állapotnak, amit kilenc-tízéves koromban megéltem. Nem azért, mintha, ami a pusztá történéseket illeti, nem történhetett volna semmi szörnyűsegebb egy kilenc-tízéves gyerekkel. Hanem mert mindaz, ami ez idő alatt történt, azt sulykolta belém, hogy én megkülönböztetett, bármikor megalázható, a közönséges emberek világából kitalált vagyok, és nem rendelkezem emberi méltósággal. És meggyőződés, hogy minél inkább igyekszik valaki elfelejteni a vele történeteket, azt, amit „ők” vele *tettek*, annál mélyebben vésődik bele a tudattalanjába, amit „ők” vele *megértetni akartak*. „... a túlélők valami olyanról tanúsítottak, ami nem tanúsítható” – mondja Agamben.²⁸ De minél inkább vonakodik valaki tanúsítani azt, amit vele *tettek*, annál kevésbé tesz tanúbizonyosságot arról is, ami nem tanúsítható. Arról van szó, amiről Manes Sperber „tudósít”: „Egy a lelki egyensúlyt felborító bizonytalanság érzéstől hajtva újból és újból azt kérdezik maguktól, vajon mit gondolhat róluk az ellenfelük; a leginkább attól félnek, hogy nem tetszenek azoknak, akiket ellenségüknek éreznek, vagy akikről azt érzik, hogy megvetik őket. Attól való félelmükben, hogy alávették válnak, eleve alárendelik magukat másoknak; megvetik magukat, és aztán az a reményük teszi őket megvetendőkké, hogy ily módon kerülnek el a megvetést. Zálogba adják az ellenségnek a becsületüket, s így aláássák saját létalapjukat.”²⁹ S azután az örökös rossz lelkiismeret. De minderről majd később. Most folytatnom kell a történetemet.

Március 19. vasárnap volt. Ezért is mentünk volna kirándulni. Anyám másnap átvitt magával Halmi doktor bácsihoz a Magyar-Olasz Bankba, ahol apám is dolgozott. A doktor a bank orvosa volt, ő is a bank bérházában lakott, szemben a bankkal, akárcsak mi. Hogy pontosan miről tárgyaltak, azt nem tudom, de a ránk váró veszedelmekről beszélgettek. E beszélgetés eredményeként egyelőre nem a megalázottság élménye fészkelte be magát a tudatomba; ellenkezőleg, a beszélgetés azt a megalázó érzésemet szüntette meg, hogy szüleim engem nem vesznek komolyan, velem nem beszélnek meg a legfontosabbakat; tudtam, tudnom kellett, hogy veszedelmeknek nézünk elébe. Ha máshonnan nem, anyám és Jolán néni veszedeléséből. De sok egyéb korábbi jelből is, bizonyára, melyekre

nem emlékszem. Rémlik, hogy túl sokszor hangzott el a „*Nicht vor dem Kind!*”

A doktor bácsival folytatott beszélgetést követően tizenegy nappal megjelenik a rendelet, hogy április 5-től a zsidók ruházatukon, a bal mellükön, sárga Dávid-csillagot kötelesek viselni. Hetven év távlatából is emlékszem az igyekezetre, ahogy anyám, meg még valaki, ruhadarabjainkra varrták a csillagot. Hogy akkor mit gondoltam erről? Nem tudom. Csak azt tudom, hogy ma, visszatekintve feltolul bennem a szégyenérzet, hogy másságunk, megkülönböztettségünk nyilvános közszemlére tételére köteleztek bennünket, s ahelyett, hogy tiltakoztunk volna – neveltséges; hogyan is lehetett volna tiltakozni? –, buzgón kerestük a csillagkészítéshez szükséges kellékeket. Pontosan emlékszem erre, nagyon mély benyomást kellett tennie rám a dolognak. Majd jött a csillagos ház.

Június 17-én közzéteszik Budapest polgármesterének rendeletét a fővárosi zsidóság „csillagos házakba” való átköltetéséről. A rendelet értelmében a budapesti zsidóknak – számuk mintegy 250 ezer fő volt – június 25-ig 1840, sárga Dávid-csillaggal megjelölt lakóházba kellett összeköltözni. A rendelet szerint egy zsidó családnak egy lakószobához volt joga. A magyar hatóságok ekkor Budapesten elvetették egy központi gettó szervezését, mert azzal számoltak, hogy a szövetségesek légitámadásai során megkímélnék ezt a városrészt. Ezért a zsidókat túsznak tekintve a főváros különböző pontjain jelölték ki házakat számukra.

Miért nem lakhatunk továbbra is csak mi magunk a saját lakásunkban? Miért kell együtt lalnunk nagynéném családjával? S a halálos beteg nagymamával? Miért nem mehetünk ki bármikor az utcára? Miért nem szabad nekünk, amit másoknak szabad? Mennyiben vagyunk mi mások, mint a többiek? Megfogalmaztam mindezt? Nem hiszem. De az érzés, hogy minket megaláznak, belém mart, s talán máig sem hevertem ki a sebesülést. De csak most már a történet végére!

A nyárról csak nagyanyám halála maradt meg emlékként. Meg hogy mi, gyerekek játszottunk, rohangásztunk a belülről is sárgára festett ház széles folyosóin. Mit tudtam a deportálásokról, fogalmam sincs. Hogy Horthy a deportálásokat leállította, azt valószínűleg a felnőttek sem tudták. Leszámítva a bombatámadásokat – de hát mit számít az? A bombák nemcsak a csillagos házakra hullnak! –, békés nyár volt. S október 15-én a Kormányzó Úr Ófőméltóságának a proklamációja: fegyverszünet. Mértéken felül boldogok voltunk, mert nem tudtuk, mennyire elfuserált, mennyire előkészítetlen

volt a dolog. Estére már megtudtuk: a nyilasok átvették a hatalmat. Megaláztatásaink nemhogy nem értek véget, tudtuk azt is, én is tudtam, hogy életünk ismét veszélyben forog.

Két eseményre emlékszem még a Nádor utcából. Az első egy razzia a ház udvarán. Nem voltunk otthon, anyám a szomszéd házban fodrászhoz ment, s minket, gyerekeket persze magával vitt. Szomszédok jelentették a razziát, maradtunk még a fodrásznál, amikor aztán kiléptünk az üzletből, egy hatalmas nyilasba ütköztünk, aki összetépte valamennyi papírunkat – a menlevelet is –, majd elengedett. Az udvaron még mindig a nyilasok és a zsidók. Mentünk tovább a Kossuth térig, ott anyám letépte magáról és rólam a csillagot, s elindultunk visszafelé. Már tiszta volt a levegő. Egy este azután csöngögetnek. A férfiak nem voltak otthon, éppen munkaszolgálatban. Belép két nyilas, s se szó, se beszéd, magával viszi az asszonyokat. Én lettem a négy gyerekből álló család feje. Nagynéném egy pár nap múlva megjön – elengedték még a téglagyárból –, anyám csak két hét múlva: tankcsapdát ásott a Ferihegyen, majd meneteltek a német határ felé; útközben anyám megszökött. Ha nem elég okos – már megint jól működtek az ösztönei –, belebújt volna egy lefizetett keretlegény tanácsára egy szénakazalba. Induláskor a keretlegény aztán átszurkálta a kazlat. Hogy végül hogyan szökött meg, arra nem emlékszem. Büszke voltam anyámra, de utólag is átvárt a rettegés.

Novemberben aztán lekolompoltak – most otthon voltunk – az udvarra, egy óra múlva indulás. Hová? Ki tudja? Végül is a „védett gettóba” mentünk. Másnapra találtunk „lakást”. Negyvened magunkkal két szobában. Hogy itt aztán hányszor kolompoltak le az udvarra, s vittek el közülünk mindig egy pár embert – sejtettük-e már akkor, hogy a Duna partra –, ezt nem tudnám megmondani. Az én családom megúsza, túléljük a vézskorszakot. Hogy milyen lelki állapotban? Itt, ebben a Tátra utcai házban ért bennünket januárban a felszabadulás.

Izgalmas, bár veszedelmes kalandok, melyekből végül is „győztesen” kerültünk volna ki – ha üldözöttségünk egyedüli oka nem az lett volna, hogy kirekesztettnek, feleslegesnek, nem embernek számítottunk. Megaláztak, végső soron megsemmisítésre szántak voltunk. És ezt már a magam tíz évével is kénytelen voltam észrevenni. S a tíz hónap kitörölhetetlen nyomokat hagyott bennem.

*

Ha Auschwitznak – magának a megsemmisítő táborok legelborzasztóbbikának, de egyben mindannak, amit szimbolizál – az a legfőbb tanulsága, hogy

az ember olyan lény, amely képes túlélni önmagában az embert, akkor ez a folyamat nem a táborban kezdődik; még ha a végeredményt a tábor muzulmánjai tanúsítják is, azok, akik, ha éltek is még, már tényleg túlélték magukban az embert, s így semmit sem voltak képesek tanúsítani. A táborban elégettettek, meszesgödörbe szórtak, a sorozatban gyártott hullák egy folyamat végeredményét képezik, mely folyamat első lépése a megsemmisítésre ítélt megfosztása emberi méltóságuktól. A tömeges népiirtás nem Auschwitzcal kezdődött az emberiség történetében, s – sajnos – nem is azzal fejeződik be. Auschwitz egyedisége nem abban áll, hogy sok millió ember megsemmisítésének szimbóluma. Auschwitz azért egyedi, mert a vézskorszakban olyanokat irtottak ki, akiket megelőzőleg már többé vagy kevésbé megfosztottak ember-voltuktól. Nem úgy, mint klasszikus háborúk, akár pogromok során, ahol az emberek egyik csoportja egy másik csoport életére tört, dühből, félelemből, jól megfontolt érdekből; Auschwitz bizonyos embercsoportok hidegvérű, többnyire technikailag is jól előkészített megsemmisítése azzal a nem titkolt céllal, hogy ezek az embercsoportok többé ne létezzenek és ne is létezhessenek, mert nem is emberek. Csak zavaró tényezők. S mielőtt megsemmisítették volna őket, tudomásukra is hozták, hogy az ember-mivoltra nem tarthatnak igényt. S ha ennek a folyamatnak bizonyos hibák eredményeképpen mégis akadtak túlélői, azokkal is közölte, és bizonyos értelemben elfogadatatott alacsonyabb rendűségük, az embersorból való kirekesztettségük. Ezen az ítéleten, nem a halálos ítéleten, az embersorból való kirekesztettségéről szólón, nem tudjuk egy vállrándítással túltenni magunkat. Akkor sem, ha a kirekesztettség megtapasztalásán túl végül is semmi sem történt velünk.

Elég-e tanúságot tenni a történelekről ahhoz, hogy a kirekesztettség tudatától megszabaduljunk? Mert igenis, erről is lehet tanúságot tenni, nemcsak a megélt pokolról; ez az, amit a láger-túlélők nem tudnak talán. S nyomukban mintha Agamben se hinné. Hogy én is lehetek tanú. A vég kezdetének tanúja, még ha a vég nem is következett be. De meggyőződésem szerint nemhogy nem elég, sokszor még visszajára is fordul, ha bosszúért kiáltunk, és fogadkozunk: nem engedjük, hogy ilyesmi még egyszer előforduljon. Amit megéltünk, zárójelbe tesszük, kirekesztjük a magunk és az emberiség történetéből. Igen: a visszajára fordul: hiszen a megalázottságot csak megalázással lehet megbosszulni; s mi van akkor, ha netán a másíknak is tudomására hoztuk: te sem vagy ember? Nem engedni, hogy még egyszer megtörténjék? Micsoda felfuvalkodottság! Ha isten – aki nekem nincs – egyszer megengedte, hogy megtörténjék, miért ne engedné meg

még egyszer, és számtalanszor újra. S hogy ezt a gondolatot, ha élni akarok, felemelt fejjel élni, el kell tudnom viselni.

Hosszú volt az út, melyet meg kellett tennem, míg megértettem: csak akkor leszek képes túlélni – már amennyire egyáltalában képes lehet erre ember – megalázottságomon, kirekesztettségemen, ha képes vagyok feladni a történelem olyan felfogását, mely szerint az, némelykor véletlen kitérőkön keresztül is, végül olyan végállapothoz – vagy éppen séggel az „igazi” történelemhez, egyre megy – vezet, amelyben a „humánus”, az „elpusztíthatatlan emberi szubsztancia” győzedelmeskedik. Amelyben megvalósul az igazi emberi lényeg. Ha képes vagyok elfogadni, hogy nincsen olyan, hogy emberi lényeg, hogy nincsen olyan, hogy emberi szubsztancia, hogy a fecsegő felszín mögött semmi sincsen, vagy – ha így jobban hangzik – éppen a SEMMI van. S hogy attól még lehetek ember, ha velem ez netán újból megtörténik. Míg megértettem, miképpen tudom megérteni a nietzschei örök visszatérés gondolatát.

„*A leghatalmasabb teher* – Mi lenne, ha egy napon vagy éjszakán egy démon utánad lopakodna a legmagányosabb magányba, és így szólna hozzád: 'Ezt az életet, amelyet most élsz és amelyet éltél, még egyszer és még számtalanszor újra kell élned; és nem lesz benne semmi új, hanem minden fájdalomnak, kéjnek, minden gondolatnak és sóhajnak, életed minden kimondhatatlanul apró és nagy eseményének ugyanúgy kell visszatérnie hozzád, ugyanabban a sorrendben és egymásutániságban – pontosan ugyanennek a póknak kell visszajönnie és holdfénynek a fák között, pontosan ugyanennek a pillanatnak és nekem magamnak. A lét örök homokóráját újra meg újra megfordítják, és téged veled együtt, te porszemek porszeme!' – Nem vágnád magad fogcsikorgatva a földhöz, átkozva a démont, aki így beszélt? Vagy megéltél már valaha oly feledhetetlen pillanatot, amikor azt válaszoltad volna neki: 'Isten vagy, és sohasem hallottam még istenibbet ennél!' Ha e gondolat úrrá lenne rajtad, megváltoztatna teljes valódban, sőt talán föl is örölné; a mindenre és minden dolgokra vonatkozó kérdés: 'akarod-e mindezt még egyszer és számtalanszor újra?' nehezedne a legsúlyosabb teherként cselekvésedre? Vagy mennyi jóindulatról kellene tanúbizonyságot tenned önmagad és az élet iránt, hogy *soha többé ne kívánj* egyebet, csak e végső és örök megerősítést és szentesítést?”³⁰

Nem veszem én mindezt szó szerint. (Lehet, hogy csak nem merem szó szerint venni?) Talán csak azt kell tudnom elfogadni, hogy elviseljem a gondolatot: bármikor visszatérhet, amit megélttem? Ennek tudatában talán tehetek is ellene valamit. S nem-

csak ordítozhatok, hogy ezt nem engedjük meg még egyszer megtörténni. Ki nem engedi meg és kinek? Igazán nem muszáj azt mondanom a démonnak: „Isten vagy, és sohasem hallottam még istenibbet ennél!” S mégis feltörhet bennem a jóindulat, hogy tanúbizonyságot tehessek önmagam és az élet iránt. Így megérthetem, hogy igenis ember vagyok, amiként az is, aki éppenséggel bele lőhetett volna a Dunába. S véletlenségből vagy hanyagságból nem tette. „Világosítsd föl gyermeked, a haramiák emberek.” De az „emberi szubsztancia” nem elpusztíthatatlan, hiszen nem létezik. Tisztánlátás, nem pedig a vigasztalás a filozófia feladata.

JEGYZETEK:

- ¹ J.G. Fichte, *Versuch einer neuen Darstellung der Wissenschaftslehre* (Ford: Tatár György), I. rész 6. 13–14. old. In: *Gesamttausgabe*, Werke 4. E. Fromman Verlag, Stuttgart-Bad-Canstalt, 1970. 194–195. old.
- ² Nietzsche, *Túl jön és rosszon*. (Kiemelés tőlem. – (V.M.)
- ³ Az emberek többsége persze nem él meg semmit, még ha át is él ezt meg azt. Nem mindenkinek az életében lehetünk rá sorseseményekre. (Tengelyi László nevezi így azokat az élményeinket, melyeknek fényében kénytelenek vagyunk *quasi* újra írni az életrajzunkat.) De akik egész életükben a heideggeri *das Man* átlagos mindennapiságában leledztek, azoknak esetében a szó szoros értelmében nem is beszélhetünk a filozófiájukról. „Ilyen a világ, mert mindenki ilyennek látja, így tesz, mert az adott helyzetben 'akárki' ezt teszi.”
- ⁴ Amikor gondolkodni kezdtem ezen az esszén, még nem tartottam lényegesnek, hogy holokausztról vagy soáról beszélünk-e. Úgy gondoltam, hogy akár az egyik elnevezést használjuk, akár a másikat, tudjuk, miről van szó. S ez így igaz. Aztán elolvastam Giorgio Agamben könyvét, *Ami Auschwitzből fennmarad*, s Agamben meggyőződött róla, hogy holokausztról beszélni szinte blaszfémia. (*Was von Auschwitz bleibt. Das Archiv und der Zeuge*. Suhrkamp, Frankfurt, 2003.) A holokauszt szó eredetije a görögben ugyanis az elégetett áldozatot jelenti. De a zsidókat, a cigányokat, az elmebetegeket, a homoszexuálisokat és egyéb „feleslegeseket” Auschwitz urai nem isten oltárán áldozták fel. Elégítették őket, mert egyszer s mindenkorra meg akartak szabadulni tőlük. – Maradok hát a soánál. Ami nem jelenti azt, hogy a holokausztot soha többé nem használom. Jóllehet: „A szerencsétlen megnevezés, a 'holokauszt' azt a tudattalan szükségletet elégíti ki, hogy egy *sine causa* halált igazoljon; értelmet adjon neki, holott úgy tűnik, nem lehet neki értelme.” (Agamben 25. o.)
- ⁵ *Gályanapló*, 26. sk. o.
- ⁶ Mintha történnék valami ilyesmi korunkban. Mintha a többség egyre elutasítóbbá válna az emberi sorsra (az emberi sorstalanúságra) reflektáló kultúrával szemben, nehogy még arra kényszerítsék, hogy szembenézzen önmagával. Vonatkozik ez művészetre, irodalomra egyaránt, de talán a leginkább a filozófiára, amelyik direktben „szólít fel” a szembenézésre.
- ⁷ Id. mű, 26. sk. o.
- ⁸ Id. mű, 14. o.
- ⁹ Kertész Imre, *A gondolatnyi csend, amíg a kivégzőosztag újratölt. Monológok és dialógok*. Magvető, Budapest, 1998. 214. o.

- ¹⁰ Id. mű, 210. o. (A zárójelket én tettem be Kertész Imre szövegébe; a zárójelbe tett szövegek maguk persze benne vannak.)
- ¹¹ Kertész Imre, *A száműzött nyelv*, Magvető, Budapest, 2001, 289. o.
- ¹² L. id. mű, 296. o.
- ¹³ Kertész Imre, *Gályanapló*, id. kiad. 27. o.
- ¹⁴ Kertész Imre, *A száműzött nyelv*, id. kiad. 62. o.
- ¹⁵ Id. mű, 87. o. (Kiemelés tőlem. V.M.)
- ¹⁶ Id. mű, 224. o.
- ¹⁷ Kertész Imre, *Kaddis a meg nem született gyermekért*, Magvető, Budapest, 1990. 182. o.
- ¹⁸ Id. mű, 183. o.
- ¹⁹ L. Kertész Imre, *Gályanapló*, id. kiad. 15., 16. o.
- ²⁰ „Mindenekelőtt is – így szólt – el kell felejtened a borzalmat. – Kérdeztem, egyre meglepettebben: – Miért? – Azért – válaszolta ő –, hogy élni tudjál –, s Fleischmann bácsi bólintott, és hozzátette: – Szabadon élni –, amire meg a másik öreg bólintott, és tette hozzá: – Ilyen teherrel nem kezdhetünk új életet –, s ebben némelyest igaza is volt, elismertem. Csak hát nem egészen értettem, mit kívánhatnak olyat, ami lehetetlen, s meg is jegyeztem, hogy ami megtörtént, az megtörtént, s hogy végre is nem parancsolhatok az emlékezetemnek. Új életet – vélekedtem – akkor kezdenék csak, ha újra megszületnék, vagy ha valami bántalom, betegség vagy efféle érné az elmémet, amit remélhetően tán csak nem kívánnak nekem.” (Kertész Imre, *Sorstalanúság*, Századvég Kiadó, Budapest, 1993. 205. sk. o.)
- ²¹ Kertész Imre, *A kudarc*, id. kiad. 76. o.
- ²² Id. mű, 87. o.
- ²³ A táborokról hitelesen azok tanúskodhattak volna, akiket az auschwitzzi folklór, akármilyen okból is, „muzulmánok”-nak nevezett, de minden tábor ismert, mindenütt volt nevük: azok az élőhalottak, akik elvesztettek minden testi és szellemi kapcsolatot a világgal, és még egy rövid ideig étlenszomjan, félig hibbantán támolyogtak. Ők éltek és testesítették meg azt, amivé az embereknek a táborokban válniuk kellett; aki nem jutott ide, nem tudhatott soha hitelesen tanúskodni róla, de azok, akik ide jutottak, már akkor sem tudtak értelmesen beszélni, és néhány kivételtől eltekintve mind elpusztultak, vagy összeestek, vagy megölték őket.
- ²⁴ Mindkét idézet in: Giorgio Agamben, *Was von Auschwitz bleibt. Das Archiv und der Zeuge*, Suhrkamp, Frankfurt, 2003. 29. o.
- ²⁵ Id. mű, 30. o.
- ²⁶ Levi *I sommersi e il salvati* című regényében felegette az SS gúnyos figyelmeztetését a lágerlakókhöz. „Bárhogyan végződjön is ez a háború – az ellenetek folyó háborút megnyertük. Egyikőtök sem fog megmaradni, hogy tanúságot tegyen, de még ha valaki meg is menekülne, nem fog neki hinni a világ. Talán lesznek sejtések, a történészek talán vonatkozni és vizsgálódni fognak, de bizonyosságra nem fognak szert tehetni, mert mi titeket a bizonyítékokkal együtt megsemmisítünk. De még ha valamilyen bizonyíték fennmaradna, és egyikőtök túlélne ezt, azt mondják majd az emberek, a dolgok, melyekről tudósítottok, túlságosan szörnyűek, hogysem elhithetnénk. ... A láger történetét mi diktáljuk.”
- ²⁷ Agamben, id. mű, 116. o.
- ²⁸ Uo. 8–9. o.
- ²⁹ Manes Sperber in: *Mein Judentum*, hrsg. Hans Jürgen Schulz, dtv, München, 1987. 157. o.
- ³⁰ Nietzsche: *A vidám tudomány*, 341.